

भाषिक दृष्टिकोन आणि अध्यापन शास्त्र वृषाली विलास कदम

मराठी विभाग प्रमुख, मराठा मंडळ पदवी महाविद्यालय, बेळगाव.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18333235>

ABSTRACT:

प्रस्तुत शोधनिबंधात 'भाषिक दृष्टिकोन आणि अध्यापन शास्त्र' या दोन महत्त्वपूर्ण संकल्पनांचा व त्यांच्या परस्परसंबंधाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भाषा हे केवळ संवादाचे माध्यम नसून शिक्षण प्रक्रियेचा तो मुख्य आधार आहे. या लेखात संरचनावादी, व्यवहारवादी, संज्ञानवादी आणि संवादात्मक अशा विविध भाषिक दृष्टिकोनांचे विश्लेषण केले आहे. तसेच, अध्यापन शास्त्राची उद्दिष्टे, पद्धती आणि आधुनिक तंत्रांचा आढावा घेतला आहे. भाषिक दृष्टिकोन भाषेचे स्वरूप स्पष्ट करतो, तर अध्यापन शास्त्र ती भाषा प्रभावीपणे शिकवण्याची दिशा देते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या संदर्भात, या दोन्ही घटकांचा योग्य समन्वय साधल्यास भाषा-अध्यापन प्रक्रिया अधिक अर्थपूर्ण, कौशल्यपूर्ण आणि विद्यार्थीकेंद्रित होऊ शकते, हा निष्कर्ष यात मांडला आहे.

KEYWORDS:

भाषिक दृष्टिकोन, अध्यापन शास्त्र, भाषा अध्यापन, संवादात्मक कौशल्ये, विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण.

प्रस्तावना

भाषा ही मानवाच्या अभिव्यक्तीचे, विचारांचे व सामाजिक व्यवहारांचे सर्वात प्रभावी साधन आहे. समाजाच्या जडणघडणीत, संस्कृतीच्या जतनात आणि ज्ञानाच्या हस्तांतरणात भाषेचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शिक्षण प्रक्रियेत भाषा ही केवळ विषय नसून ती अध्यापनाचे माध्यम देखील आहे. त्यामुळे भाषा कशी शिकवावी, भाषा कशी शिकली जाते आणि भाषा-अध्यापन अधिक प्रभावी कसे करता येईल, याचा विचार करणे आवश्यक ठरते. भाषेच्या स्वरूपाचा व कार्याचा अभ्यास भाषिक दृष्टिकोन करतो, तर त्या भाषेचे प्रभावी अध्यापन कसे करावे याचा अभ्यास अध्यापन शास्त्र करते. या दोन्ही घटकांचा परस्पर संबंध लक्षात घेतल्यास भाषा-अध्यापन अधिक परिणामकारक ठरते. प्रस्तुत सेमिनार पेपरमध्ये भाषिक दृष्टिकोनांचे स्वरूप, विविध प्रकार, अध्यापन शास्त्राची संकल्पना आणि या दोहोंमधील परस्परसंबंध यांचा सविस्तर आढावा घेतला आहे.

भाषा आणि अध्यापन शास्त्राच्या व्याख्या:

1. भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे कारण भाषा नसेल तर समाजच अस्तित्वात येणार नाही आणि तो चिरस्थायी बनणार नाही. (संदर्भ-१)
2. त्या त्या समाजाची जी वंश परंपरागत भाषा असते तीच त्या समाजातील व्यक्तींची मातृभाषा होय. तिलाच आपण मायबोली असेही म्हणतो. (संदर्भ-२)
3. अध्यापन म्हणजे केवळ ज्ञानदान नव्हे. एखादा विषय विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात त्याला कळो न कळो, आवडो न आवडो, कोंबणे नव्हे. अध्ययन आणि अध्यापन हे परस्पर पूरक व्यापार आहेत. विद्यार्थ्यांनी पाठाचे अनुभवाने आकलन केल्याखेरीज तो शिक्षकाने शिकवला असे म्हणता येणार नाही. (संदर्भ-३)
4. ज्या प्रक्रियेच्याद्वारे ज्ञान व कौशल्ये शिकविली जातात व जिच्यामुळे परिणामी शिकवणाऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनात बदल घडून येतो त्या प्रक्रियेला अध्ययन म्हणतात. (संदर्भ-४)

अध्यापनाचे तंत्र

हर्बर्ट या जर्मन शिक्षण शास्त्रज्ञाने सुचवलेली आणि पुढे सर्वसंमत झालेली पाठ घेण्याची 'पंचपदी' पद्धत होय. कोणत्याही विषयाचा

पाठ घ्यावयाचा म्हणजे प्रस्तावना, विषय विवेचन, संकलन, उपयोजन आणि स्वाध्याय अशा पाच टप्प्यांनी घेतला की, तो पाठ विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाच्या दृष्टीने फलदायी होतो. ही पंचपदी म्हणजे आधुनिक अध्यापनाचे तंत्र समजले जाते. (संदर्भ-५)

१. भाषिक दृष्टिकोन : संकल्पना

भाषेकडे पाहण्याची, समजून घेण्याची व अभ्यास करण्याची पद्धत म्हणजे भाषिक दृष्टिकोन होय. भाषा केवळ शब्दांचा समूह नसून ती एक सुसंगत, नियमबद्ध आणि सामाजिक प्रक्रिया आहे. भाषिक दृष्टिकोन भाषेची रचना, अर्थ, वापर, विकास आणि कार्य यांचा अभ्यास करतो.

भाषिक दृष्टिकोनामुळे पुढील प्रश्नांची उत्तरे शोधली जातात:

- भाषा कशी तयार होते?
- भाषा कशी शिकली जाते?
- भाषेचा समाजाशी काय संबंध आहे?
- भाषेचा प्रभावी वापर कसा होतो?

२. प्रमुख भाषिक दृष्टिकोन

२.१ संरचनावादी दृष्टिकोन (Structural Approach)

संरचनावादी दृष्टिकोनानुसार भाषा ही ध्वनी, शब्द, वाक्यरचना व व्याकरण यांच्या संरचनेवर आधारित असते. फर्डिनांड द साँस्यूर यांनी या दृष्टिकोनाची मांडणी केली.

या दृष्टिकोनात:

- भाषेच्या नियमांना महत्त्व दिले जाते.
- व्याकरण, वाक्यरचना व नमुन्यांचा अभ्यास केला जातो.
- अचूकता व शुद्धतेवर भर दिला जातो.

हा दृष्टिकोन भाषा शिकवताना व्याकरणप्रधान अध्यापनाला महत्त्व देतो.

२.२ व्यवहारवादी दृष्टिकोन (Behaviorist Approach)

व्यवहारवादी दृष्टिकोनानुसार भाषा ही सवयींच्या निर्मितीतून

शिकली जाते. स्किनर या मानसशास्त्रज्ञाने हा दृष्टिकोन मांडला.

या दृष्टिकोनात खालील बाबींवर भर दिला जातो:

- अनुकरण (Imitation)
- सराव (Practice)
- पुनरावृत्ती (Repetition)

यामध्ये योग्य प्रतिसादाला बक्षीस आणि चुकांना दुरुस्ती दिली जाते. भाषा-अध्यापनात ड्रिल्स, पाठांतर आणि सराव महत्वाचा ठरतो.

२.३ संज्ञानवादी दृष्टिकोन (Cognitive Approach)

संज्ञानवादी दृष्टिकोनानुसार भाषा शिकणे ही एक बौद्धिक प्रक्रिया आहे. चॉम्स्की यांनी या दृष्टिकोनाला चालना दिली.

या दृष्टिकोनात:

- मेंदूतील विचार प्रक्रिया महत्वाची असते.
- अर्थ समजून भाषा शिकणे आवश्यक असते.
- केवळ अनुकरण नव्हे तर सर्जनशील वापरावर भर दिला जातो.

हा दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांच्या समजशक्तीचा विकास करतो.

२.४ संवादात्मक दृष्टिकोन (Communicative Approach)

संवादात्मक दृष्टिकोनानुसार भाषेचा मुख्य उद्देश संवाद साधणे हा आहे.

या दृष्टिकोनात खालील बाबींवर भर दिला जातो:

- ऐकणे, बोलणे, वाचणे, लिहिणे या चारही कौशल्यांचा समन्वय.
- प्रत्यक्ष जीवनातील संवाद परिस्थिती.
- विद्यार्थीकिंद्रित अध्यापन.

भाषा ही वापरातून शिकली जाते, हा या दृष्टिकोनाचा गाभा आहे.

२.५ सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टिकोन

हा दृष्टिकोन भाषेला सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भात पाहतो.

- भाषा समाजातून विकसित होते.

- संस्कृती, परंपरा व मूल्ये भाषेतून व्यक्त होतात.
- सामाजिक परस्परसंवादातून भाषा शिकली जाते.

हा दृष्टिकोन भाषा-अध्यापनाला व्यापक सामाजिक संदर्भ देतो.

३. अध्यापन शास्त्र : संकल्पना

अध्यापन शास्त्र (Pedagogy) म्हणजे अध्यापन प्रक्रियेचा शास्त्रीय अभ्यास होय. अध्यापन शास्त्रात अध्यापन उद्दिष्टे, पद्धती, तंत्रे, साधने, मूल्यांकन व विद्यार्थ्यांची भूमिका यांचा विचार केला जातो. अध्यापन शास्त्राचा मुख्य उद्देश शिक्षण प्रक्रिया प्रभावी, सुलभ व अर्थपूर्ण करणे हा आहे.

४. अध्यापन शास्त्राचे प्रमुख घटक

४.१ अध्यापन उद्दिष्टे

ज्ञान, आकलन, उपयोग, कौशल्य, मूल्ये व वृत्ती विकसित करणे ही अध्यापनाची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत.

४.२ अध्यापन पद्धती

- व्याख्यान पद्धत
- चर्चा पद्धत
- प्रकल्प पद्धत
- क्रियाधारित अध्यापन
- अनुभवाधारित शिक्षण

४.३ शैक्षणिक साधने

पाठ्यपुस्तके, चार्टर्स, चित्रे, ऑडिओ-व्हिडिओ साधने, संगणक, इंटरनेट व ICT साधने.

४.४ मूल्यांकन

सातत्यपूर्ण व सर्वांगीण मूल्यमापन (CCE), लेखी-तोंडी परीक्षा, प्रकल्प, सादरीकरणे.

४.५ विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापन

विद्यार्थी सक्रिय सहभागी असतो. शिक्षक मार्गदर्शकाची भूमिका बजावतो.

५. भाषिक दृष्टिकोन आणि अध्यापन शास्त्र यांचा परस्परसंबंध

भाषिक दृष्टिकोन अध्यापन पद्धती ठरवतो:

- संरचनावादी दृष्टिकोन → व्याकरणप्रधान अध्यापन
- व्यवहारवादी दृष्टिकोन → सराव व पुनरावृत्ती आधारित अध्यापन
- संज्ञानवादी दृष्टिकोन → समज व विचारप्रधान अध्यापन
- संवादात्मक दृष्टिकोन → संवादप्रधान, क्रियाधारित अध्यापन

अध्यापन शास्त्र भाषिक दृष्टिकोनांचा प्रभावी वापर करून अध्यापन अधिक परिणामकारक बनवते.

६. आधुनिक काळातील भाषा-अध्यापन

आजच्या काळात NEP 2020 नुसार खालील बाबींवर भर दिला जात आहे:

- मातृभाषेतून शिक्षण
- बहुभाषिकता
- कौशल्याधारित शिक्षण
- तंत्रज्ञानाचा वापर

संवादात्मक व विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापन हे आधुनिक भाषा-अध्यापनाचे वैशिष्ट्य आहे.

निष्कर्ष

भाषिक दृष्टिकोन आणि अध्यापन शास्त्र हे एकमेकांना पूरक आहेत. भाषिक दृष्टिकोन भाषा कशी कार्य करते हे स्पष्ट करतो, तर अध्यापन शास्त्र ती भाषा प्रभावीपणे कशी शिकवावी याचे मार्गदर्शन करते. या दोहोंचा समन्वय साधल्यास भाषा-अध्यापन अधिक सजीव, अर्थपूर्ण व परिणामकारक ठरते. त्यामुळे शिक्षकांनी विविध भाषिक दृष्टिकोनांचा अभ्यास करून योग्य अध्यापन शास्त्रीय पद्धतींचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

संदर्भः

1. मातृभाषा अध्यापन पद्धती: ग. वि. अकोलकर, दुसरी आवृत्ती, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, १४ जानेवारी १९७०, पृष्ठ क्रमांक १७.
2. तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक १६.
3. नवशिक्षण प्रवाह आणि प्रवृत्ती: ग. वि. अकोलकर आणि पाटणकर, ज्योती प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी १९५८, पृष्ठ क्रमांक ८.
4. अध्यापन पद्धतीची मूलतत्त्वे: श्री विद्या प्रकाशन, प्रा. ग. वि. अकोलकर, दुसरी आवृत्ती, २६ जानेवारी १९७०, पृष्ठ क्रमांक १७.
5. मराठीचे अध्यापन: ग. वि. अकोलकर आणि ना. वि. पाटणकर, व्हीनस प्रकाशन पुणे, चौथी आवृत्ती मे १९५९, पृष्ठ क्रमांक ९१.
6. भाषाविज्ञान व भाषा अध्यापन – विविध ग्रंथ.
7. शिक्षणशास्त्र व अध्यापन पद्धती.
8. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०.
9. मराठी भाषा अध्यापनविषयक संदर्भ साहित्य.

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.